

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/UDS 94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.026>

Г.Б. Избасарова^{1*}, Д.Ш. Агатаева²

<https://orcid.org/0000-0002-4123-7501>

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті тарих кафедрасының меңгерушісі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ақтөбе, Қазақстан,
izbassarovagulbanu@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-5541-758X>

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті магистранты, Ақтөбе, Қазақстан,
agataeva0811@gmail.com

**ТАРИХИ КАРТАНЫ ДЕРЕК РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ:
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ЗАМАН КЕЗЕҢІ МЫСАЛЫНДАҒЫ КЕҢІСТІКТІ ТАЛДАУ
МҮМКІНДІКТЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада тарихи карталар жаңа заман дәуірінде қазақ жерлерінің аймағын зерттеу көзі ретінде қарастырылады. Олардың саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени процестерді қайта құру үшін ақпараттық әлеуеті негізделеді. Жұмыс Дж. Б. Харлидің деконструктивизм теориясына, Г. Н. Ксенжиктің тарихи-географиялық зерттеулеріне, сондай-ақ қазақ қоғамының ерекшеліктерін ескеретін А. Сейдімбектың «ауызша тарих» және Г.Б. Избасарованың «менталдық карта» тұжырымдамаларына сүйенеді.

Зерттеу тарихи принциптер мен объективтілік негізінде жүргізіледі. Мақалада Ресей империясының карталарында қазақ жерлерінің орналасуы сипатталады, ал осы карталардың мазмұны Қазақстанның жаңа тарихы бойынша дереккөз ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде карталарды зерттеудің арнайы әдістері ұсынылды. Жаңа дәуір карталарының 13-і бойынша историографиялық талдау жүргізілді, ол барысында олардың тарихи-деректік әлеуеті анықталды. Олардың арасында Ресей Империясының Әскери-топографиялық депосы жасап шығарған «Қырғыз далалары картасы» (1850 ж.) және Джон Таллис басып шығарған «Тәуелсіз Татария» картасы (1851 ж.) бар. Сонымен қатар, 1824 жылғы реформаның барысында Кіші жүз аумағын үш әкімшілік бөлікке бөлуді картографиялық түрде көрсету талданды. Мақалада 1824 жылғы реформаға сәйкес Кіші жүздің әкімшілік шекаралары, сұлтан-билердің орналасуы және карталардың өзгеру динамикасы қарастырылды.

Мақалада ГИС (GIS) технологиялары электрондық карталардағы «жасырын» ақпаратты анықтау және шекаралардың өзгеру динамикасын модельдеу құралы ретінде негізделген.

Зерттеудің мақсаты – қазақ жерлерінің жаңа заман дәуіріндегі (XVIII ғасырдың ортасы — XIX ғасырдың ортасы) территориясын бейнелеген тарихи карталарды зерттеу әдістерін дәлелдеу, сондай-ақ карталардың деректанулық аспектісін ашу. Мақала тарихшыларға және картографиялық мәліметтерді зерттейтін мамандарға арналған.

Кілтті сөздер: тарихи картография, карталар, кеңістікті талдау, әдістеме, жаңа заман, Қазақстан тарихы, Дж.Б. Харли, Г.Н. Ксенжик, А. Сейдімбек, Г.Б. Избасарова, ГАЖ.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен «XVIII–XIX ғғ. Орал-Ембі өзендері аралығындағы қазақтардың кеңістіктің көшпелі менталдық картасы мен этнотерриториялық шекарасы» тақырыбындағы гранттық жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі AP26197703).

Г.Б. Избасарова¹*, Д.Ш. Агатаева²

<https://orcid.org/0000-0002-4123-7501>

¹ заведующий кафедрой истории Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова, доктор исторических наук, профессор, Актюбинский, Казахстан, izbassarovagulbanu@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-5541-758X>

² магистрант Актюбинского регионального университета им. Жубанова, Актөбе, Казахстан, agataeva0811@gmail.com

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ КАРТЫ КАК ИСТОЧНИКА: ВОЗМОЖНОСТИ АНАЛИЗА ПРОСТРАНСТВА НА ПРИМЕРЕ ЭПОХИ НОВОГО ВРЕМЕНИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются исторические карты как источники изучения территории казахских земель в эпоху Нового времени. Обосновывается их информационный потенциал для реконструкции политических, социально-экономических и культурных процессов. Работа опирается на теорию деконструктивизма Дж.Б. Харли, историко-географические исследования Г.Н. Ксенжика, а также учитывающие специфические особенности казахского общества концепции «устной истории» А. Сейдимбека и «ментальной карты» Г.Б. Избасаровой.

Исследование основано на принципах историзма и объективности. В статье описано расположение казахских земель на картах Российской империи, а содержания этих карт рассматриваются как источники по новой истории Казахстана.

В результате исследования предложены специфические методы изучения карт. Был проведен историографический анализ 13 карт эпохи Нового времени, в ходе которого был выявлен их историко-информационный потенциал. Среди них имеются «Карта киргизских степей», составленная Военно-топографическим депо Российской империи (1850 г.), карта «Независимая Татария», напечатанная Джоном Таллисом (1851 г.). Кроме того, было проанализировано картографическое отображение раздела территории Младшего жуза на три административные части в ходе реформы 1824 года. В статье изучены возникшие по реформе 1824 г. административные границы Младшего жуза, расположение ставок султанов-правителей, динамика изменений карт.

В статье ГИС (GIS) технологии обоснованы как инструмент для выявления «скрытой» информации в электронных картах и моделирования динамики изменения границ.

Цель исследования — обоснование методов изучения исторических карт на которых изображена территория казахских земель в период нового времени (середина XVIII – середина XIX вв.), как источника, а также раскрытие источниковедческого аспекта карт. Статья предназначена для историков и специалистов, занимающихся исследованием картографических данных.

Ключевые слова: историческая картография, карты, анализ пространства, методология, новое время, история Казахстана, Дж. Б. Харли, Г. Н. Ксенжик, А. Сейдимбек, Г. Б. Избасарова, ГИС.

Благодарность: Статья выполнена в рамках реализации грантового проекта ИРН AP26197703 «Кочевая ментальная карта пространства и этнотерриториальная граница казахов Урало-Эмбинского междуречья в XVIII–XIX вв.», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

G.B. Izbassarova^{1*}, D. Sh. Agataeva²

¹ Head of the Department of history of K. Zhubanov Aktobe Regional University,
doctor of historical sciences, professor, Aktobe, Kazakhstan,
izbassarovagulbanu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4123-7501>

² Master's student of K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan,
agataeva0811@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-5541-758X>

METHODS OF HISTORICAL MAP RESEARCH AS A SOURCE: POSSIBILITIES OF SPACE ANALYSIS USING THE EXAMPLE OF THE MODERN PERIOD IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article looks at historical maps as sources for studying the territory of Kazakh lands during the Modern Era. It explains their informational value for reconstructing political, socio-economic, and cultural processes. The work draws on J. B. Harley's deconstructivist theory, G. N. Ksenzhik's historical-geographical research, as well as concepts that consider the specific features of Kazakh society, like A. Seidimbek's "oral history" and G. B. Izbassarova's "mental map."

The study is based on the principles of historicism and objectivity. The article describes the location of Kazakh lands on the maps of the Russian Empire, and the content of these maps is considered as a source for the modern history of Kazakhstan. As a result of the research, specific methods for studying maps were suggested. A historiographical analysis of 13 maps from the Modern Era was carried out, revealing their historical and informational potential. Among them are the "Map of the Kyrgyz Steppes," created by the Military Topographic Depot of the Russian Empire (1850), and the map "Independent Tataria," published by John Tallis (1851). In addition, the cartographic representation of the division of the Lesser Zhuz territory into three administrative parts during the 1824 reform was analyzed. The article examines the administrative boundaries of the Lesser Zhuz established by the 1824 reform, the locations of the sultan-rulers' headquarters, and the dynamics of map changes.

The article emphasizes GIS technologies as a tool for uncovering "hidden" information in electronic maps and modeling the dynamics of boundary changes.

The goal of the study is to justify methods for studying historical maps depicting the territory of the Kazakh lands in the modern period (mid-18th to mid-19th centuries) as a source, as well as to reveal the source-critical aspects of the maps. The article is intended for historians and specialists working with cartographic data.

Keywords: historical cartography, maps, spatial analysis, methodology, modern period, history of Kazakhstan, J. B. Harley, G. N. Ksenzhik, A. Seidimbek, G. B. Izbassarova, GIS.

Acknowledgements. The article was prepared as part of the implementation of the grant project IRN AP26197703 "The nomadic mental map of space and ethnoterritorial border of the Kazakhs of the Ural–Emba interfluvium in the 18th–19th centuries", funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Қысқашы. Тарихи карталар тарих ғылым саласында ұзақ уақыт бойы тек көрнекілік ретінде, яғни иллюстрациялық материал ретінде қарастырылып келді. Оған тек сурет ретінде қарау картада жинақталған кеңістік, тарихи, топонимикалық, этнографиялық секілді ақпараттардың деректік бейнесін толықтай ашуға мүмкіндік бермеді. Шын мәнінде алып қарайтын болсақ, тарихи карта белгілі бір кезеңге қатысты билік құрылымы, аумақтық саясатты, экономикалық стратегияларды, әлеуметтік өзгерістерді бейнелеп көрсететін күрделі түрдегі тарихи дерек болып

табылады. Сондықтан картаны тек көрнекілік құралы емес, өзіндік ерекшелігі бар дербес дереккөз ретінде қарастыру қажеттілігі туындайды. Қазақстан тарихын зерттеу барысында жоғарыда көрсетілген мәселе ерекше маңызды. Мемлекет аумағының, шекараларының тарихи түрдегі өзгерісі, көшпелі шаруашылыққа қатысты мәліметтер, қазақ даласының географиялық орналасуындағы ерекшелік-тер, көшпенділердің кеңістік бейнесі жаңа заман кезеңіндегі тарихи карталарда бейнеленген. Қазақ қоғамының көшпелі түрдегі шаруашылыққа негізделуі, аумақтың кендігі және жаңа заман кезеңіндегі әкімшілік реформалар тарихи үдерістің кеңістік сипатта өрбігенін көрсетеді. Алайда, Қазақстан тарихына қатысты көптеген карталар әлі күнге дейін деректанулық талдаусыз жатыр.

Қазақстанның жаңа заман кезеңі – Ресей империясының экспанциялық саясаты, әкімшілік-аумақтық реформалар және шекаралық өзгеріс үдерістерімен сипатталады. Жаңа заманға қатысты картографиялық материалдардың үлкен қоры жинақталғанымен, отандық тарихнамада олар көбінесе жазба деректерін толықтыратын визуалды қосымша ретінде қарастырылып келеді [1, 55-67 бб.].

Ұсынылып отырған зерттеу тарихи картаны дерек көзі ретінде жан-жақты, әрі толық түсіндірудің қажеттілігінен туындап отыр. Мақаланың мақсаты – Дж.Б. Харлидің мектебі, Г.Н.Ксенжиктің тарихи географияны зерттеудің, А.Сейдімбектің және Г.Б.Избасарованың қазақ қоғамына сай дәстүрлі кеңістік танымы негізінде жаңа заман карталарын дерек ретінде зерттеудің әдістемесін ұсыну.

Материалдар мен әдістер. Тарихи картография – тарих, география, экономика, топонимика, геосаясат және тарихи статистика сияқты пәндердің қосындысында дамитын пәнаралық сала болып табылады. Осыған орай, зерттеу барысында келесідей 5 негізгі әдіс қолданылды:

1. Картографиялық әдіс. Бұл әдіс арқылы тарихи мәліметтерді картаға түсіру процесінде біз жәй ғана оқиғалар тізбегін емес, тарихи үдерістердің нақты орны, көлемін және уақыт тоғысындағы өзгерістерін визуалды түрде көре аламыз. Картографиялық әдіс — бұл тарихты «оқу» емес, оны «көру».

2. Тарихи-уақыттық әдіс. Бұл әдіс арқылы белгілі бір кезеңдегі тарихи-географиялық өзгерістердің уақытқа байланысты даму (өзгеру) динамикасын талдай аламыз.

3. Жергілікті-тарихи әдіс. Бұл әдіс белгілі бір аймақтың өзіндік ерекшеліктерін, ішкі құрылымы, дәстүрлі түрдегі шаруашылық және мәдени байланыстарды зерттеуге көмектеседі.

4. Жалпы географиялық әдіс. Физикалық және әлеуметтік географияға тән деректерді біріктіру арқылы табиғи жағдайлар мен адам қызметінің өзара байланысын анықтау үшін көмектесетін, осы әдісті қолданамыз.

5. Центрографиялық әдіс. Тарихи аймақтағы геоорталықтарды анықтау үшін қолданылады. Мысалы, Қазақстанды, Дала өлкесін зерттеген кезде орталық осі бойынша жолдар мен қоныстардың орналасуы анықталады [2, 30-32 бб.]. Осы әдістер арқылы картаны талдай отырып, өзіндік тарихи деректі құрылымдай аламыз.

Сонымен қатар, осы мәселеде Дж.Б. Харлидің деконструкциялық теориясының маңыздылығын атап өткеніміз жөн. Бұл теория бойынша карта «объективті шындық» емес, ол бір қоғамның құндылықтарына негізделген тарихы мен билік (саясат) қатынастарын көрсететін «әлеуметтік мәтін» [3, 1-20 бб.]. Яғни бұл тұжырым карта тек сурет емес, ол белгілі бір тарихи оқиғаларды мәтін түрінде бейнелеуге мүмкіндік береді. Оның теориясындағы негізгі ұғым — «картографиялық үнсіздік» (cartographic silences). Бұл – картада кейбір нысандардың (мысалы, жергілікті халықтың қоныстарының) әдейі көрсетілмеуі ақпараттың жоқтығын емес, белгілі бір саяси-идеологиялық стратегияны білдіреді дегенді ұқтырады. Дж.Б.Харлидің зерттеуі бойынша, картаны тек картографиялық мәліметтері (масштаб және т.б.) бойынша ғана емес, картаның ішкі мәліметі мен әлеуметтік-саяси астары тұрғысынан талдау қажет. Біз карталарды «сөйлейтін деректер» ретінде қарастыруымыз қажет.

Картадағы сол бос орындарды толтыруда Акселеу Сейдімбектің қазақ халқының дәстүрлі ерекшелігіне арналған еңбегі арқау бола алады. Зерттеуші тарихи карталарды талдағанда, қазақ

халқының кеңістік туралы дәстүрлі көзқарасын ескерген жөн. Автордың тұжырымдамасы бойынша, қазақтардың кеңістік туралы танымы антропоцентристік негізде пайда болған. Яғни, қазақ халқы үшін кеңістік деген ұғым ру-тайпалық шежіре, топонимдер, ауызша жад арқылы көрініс табады [4, б]. Көшпелілер үшін шекара түсінігі жайылымдық жердің шегі мен нысандардың арасындағы белгіленіп қойған құрылым ретінде қарастырылады. Көшпенділердің ерекшелігі кеңістік оларға геометриялық шектеу емес, ол тарих пен уақыттың үздіксіз көрінісі болып табылатынынын айтқымыз келеді. Осы тұста А.Сейдімбектің кеңістікті қабылдау тұжырымдамасы мен Г.Б. Избасарованың «көшпелілердің менталды картасы» тұжырымдамасын алып қарайтын болсақ, екі концепцияның тығыз байланыста екенін көруге болады.

Г.Б. Избасарова бойынша, менталды карта – ол көшпелі халықтың қоршаған ортамен ғасырлар бойы байланысынан туындаған ақыл ойдың көрінісі [5, 156 б]. Менталды карта номадтардың көшпелі өмір салты қалыптасқан кезінен бастап пайда болған. Қазақтар табиғаттағы айдың белгілі бір фазаларын, Үркер жұлдызын, Шолпан жұлдызының шығуы арқылы көшіп-қону уақытын анықтай алған. Көшпелі қазақтар қасиетті орындар, ата-бабаның зираты, тау, өзен мен құдықтар тиесілі жерлерді жақсы біліп, сол арқылы шекараны анықтады. Көшпенділер үшін шекара картадағы сызықтар арқылы емес, нақты географиялық тұрғыдағы нысандар арқылы (өзен, тау, қорымдар) анықтаған. Солайша, қазақтардың кеңістікті пайдалануда өзіндік ерекше тәсілі қалыптасты.

Қазіргі ақпараттық технология заманында тарихшыларға бұрын байқалмай келген заңдылықтарды ашуға көмектесетін геоақпараттық жүйелер платформасы бар. Геоақпараттық жүйелер (ГАЗ/GIS) технологияларының тарихи карталарды зерттеудегі мәні тек визуалды бейнелеумен шектелмейді, ол — ескі карталарды динамикалық деректер базасына айналдыру және өткеннің кеңістіктік өзгерістерін математикалық дәлдікпен талдау құралы. ГАЗ құралдары (ArcGIS, QGIS) тарихи карталардағы «нөлдік бейнелерді» немесе «картографиялық үнсіздіктерді» (Дж. Б. Харли теориясы бойынша) ашуға мүмкіндік береді. Мысалы, империялық дәуір карталарында бос қалдырылған жерлерге ауызша тарих деректерін нүктелік қабат ретінде қосу арқылы тарихи ландшафтты толық «оқуға» болады.

Д.Т. Алиаскаров, К.Д. Каймулдинова, Ш.У. Лайсхановтар өз зерттеулерінде электронды форматтағы тарихи-картографиялық қорларды құрудың әдістемесін ұсынды. Сонымен қатар, карталарды электронды дерекке айналдырудың өзіндік алгоритмін көрсетті. Авторлардың пайымдауы бойынша, карталардың деректер қоры мен электронды каталогын жасау процесі төмендегі кезеңдерден тұрады: кеңжолақты немесе 3D сканерлер көмегімен картаның растрлық көшірмесін алу, сканерлеу, Adobe Photoshop, CorelDRAW бағдарламаларында картаның анықтығын арттыру және артық детальдардан тазарту, графикалық редакциялау. Одан кейін картаны ГАЗ ортасында координаттар жүйесіне (мысалы, WGS 84) байлау, полигондық, сызықтық және нүктелік қабаттарды (өзендер, шекаралар, қалалар) анықтау процесі деректер қабатын құру, ал ArcGIS немесе QGIS бағдарламаларында атрибуттар кестесін толтыру, шартты белгілер қою және картаны зерттеу нысанына сәйкес қайта құрастыру [6, 6-8 бб]. Осы әдістерді қолдана отырып, Қазақстанның жаңа заман дәуіріне қатысты карталарды сақтап, бірыңғай дерекқоры мен электронды каталогын әзірлеп, ал екінші жағынан оны дерек ретінде қолдана аламыз. Кейбір карталарға назар аударып қарасақ, бейнелері бұлыңғыр келеді. Сол үшін кеңжолақты немесе 3D сканерлер көмегімен картаның жоғары сапалы көшірмесін ала аламыз, ал бұл топонимдерді зерттеуде өте маңызды.

Бұл әдістер жаңа заманға тиесілі карталарды жай ғана сурет емес, ғылыми тұрғыдан дәлелдемесі бар цифрлық түрдегі дереккөз ретінде сипаттауға үлесін қоса алады. ГАЗ технологиясын қолдану тарихи картаны зерттеу нысанынан (объект) белсенді зерттеу құралына (инструмент) айналдырады. Бұл әдіс тарихшыға тек «не болғанын» ғана емес, оқиғаның «қай жерде, қалай және неліктен» дәл осылай өрбігенін математикалық дәлдікпен дәлелдеуге мүмкіндік береді. Бұл тарихты баяндау деңгейінен нақты географиялық әрі статистикалық талдау деңгейіне көтере алады.

Нәтижелер. Зерттеу барысында қарастырылған әдіснамалық тәсілдер тарихи картаның тек географиялық нысандарды бейнелеуші емес, саяси және идеологиялық мағынаға ие «әлеуметтік мәтін» екенін дәлелдейді. Дж.Б. Харлидің деконструкциялық талдауы арқылы империялық карталардағы «картографиялық үнсіздіктердің» (cartographic silences) астары ашылды. Мысалы, 1850 жылғы «Карта Киргизскихъ степей» еңбегінде қазақ руларының дәстүрлі қоныстану жүйесінің ескерілмеуі — кеңістікті отарлық басқару торына салудың саяси тәсілі ретінде бағаланады. Бұл шетелдік зерттеулердегі «империялық кеңістікті қалыптастыру» концепцияларымен үндес келеді [16, 87 б.].

XVIII ғ. С.Ремезов және т.б. жасаған карталар өлкенің жалпы географиялық жағынан орналасуын көрсететін деректер болды. Яғни, бастапқы кезеңде жасалынған карталар тек қазақ жерінің орналасуы, географиялық ерекшелігін бақылау үшін жасалды. Ал кейінгі 1824 ж. реформадан кейін жасалынған карталарды қарасаңыз, карталардың әкімшілік әрі статистикалық кезеңіне өткенін байқайсыз. Г. Избасарова атап көрсеткендей, қазақ халқының дәстүрлі менталды түрдегі картасы осы кезеңде шекаралық сызықтық көріністерге ауысты.

А.Сейдімбектің «ауызша тарих» әдістемесі ресми картографиядағы ақпараттық лакуналарды (нөлдік бейнелерді) халықтық жады мен этножаралым мәліметтері арқылы толықтыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл империялық бұрмалауларға қарсы «терең картографиялау» (Deer Mapping) құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Г.Б. Избасарованың «менталды карта» концепциясы мен А. Сейдімбектің «кеңістікті түсіну» идеялары арасындағы терең ұқсастық маңызды рөл атқарады. Екі ғалым да қазақ халқының кеңістікті «овременение» (уақытқа байлау) арқылы қабылдайтынын (мысалы, «қас қағымда», «тай шаптырым жер») және шекараны өзендер, таулар немесе маусымдық жайылымдармен айқындайтынын негіздейді.

Дж. Б. Харлидің «картографиялық үнсіздік» теориясы мен А. Сейдімбектің «кеңістікті түсіну» концепциясының синтезі — Қазақстан тарихын еуроцентристік бұрмалаулардан тазартудың кепілі болып табылады. Г.Н. Ксенжик негіздеген әдістер картаны физикалық және административтік объект ретінде талдаса, Г.АЖ құралдары оны «цифрлық дерек» ретінде сөйлетеді. Бұл тәсіл халықаралық деңгейдегі «терең картография» (Deer Mapping) және «кеңістіктік гума-нитаристика» (Spatial Humanities) зерттеулерімен үндес келеді. Осылайша, Г.АЖ — тарихшыға картадағы «үнсіздіктерді» оқуға және өткеннің кеңістіктік өзгерістерін визуалды модельдеуге мүмкіндік беретін басты зерттеу құралына айналады. Бұл зерттеуде Г.АЖ (GIS) технологиялары тікелей қолданылмағанымен, оларды тарихи карталарды электронды форматта «оқудың» және кеңістіктік өзгерістерді визуалды модельдеудің болашақтағы басты зерттеу құралы ретінде пайдалануды ұсынамыз. Г.АЖ құралдары (ArcGIS, QGIS) арқылы ескі карталардағы деректерді қазіргі ландшафттық контекстке байлау — Қазақстанның тарихи географиясын заманауи халықаралық стандарттар деңгейінде қайта жаңғыртуға жол ашады [17, 112-118 бб.].

Г.Б. Избасарова бойынша, XIX ғ. реформалардан кейін пайда болған ішкі административтік шекаралар номадтардың ғасырлар бойы қалыптасқан менталды карталарымен соқтығысып (clash of perceptions), кеңістікті қабылдаудың трансформациясына әкелді. Барлық теориялық бағыттардың — Дж.Б.Харлидің саяси сыны, А.Сейдімбек пен Г.Б. Избасарованың мәдени-танымдық тәсілі және Г. Ксенжиктің географиялық әдістерінің ортақ негізі картаны шындықтың бейтарап бейнесі емес, субъективті ақыл-ой конструкты ретінде тану болып табылады.

1824 ж. өзгеріс карталары баяғы көшпенді таптың бос аймағын Ресей патшалығының басқару-заң аясына айналдырудың негізгі құралы болды. Олар карталар қарапайым географиялық сызба емес, кеңістікті ұстану мен «белгілеудің» мықты саяси-заң тәсілі екенін толықтай растайды. Осы карталар жиынтығы XVIII ғ. алғашқы географиялық сипаттамалардан XIX ғ. әкімшілік-құқықтық картографияға ауысудың нақты дәлелі болып табылады. Олар қазақ даласын жай ғана суреттеп қоймады, оны империялық басқаруға қолайлы, қатаң бақыланатын және заңдастырылған әкімшілік аймаққа өзгертті. Карталардағы әрбір сызық пен элемент отарлық үстемдіктің кеңістікті басып алуының күшті құралы ретінде қызмет етті.

XVIII-XIX ғғ. Қазақстанның тарихи карталарын дерек ретінде зерттеудің әдістемелік мүмкіндіктерін саралай келе келесі қорытындыларға келдік:

Әдіснамалық синтез: Тарихи картаны дербес дерек ретінде тану Г.Н. Ксенжиктің деректанулық әдістері, Дж.Б. Харлидің сыни талдауы, А. Сейдімбек пен Г.Б. Избасарованың тұжырымдамаларын бір арнаға тоғыстырып, кешенді түрде біріктіруді талап етеді. Бұл тәсіл карта астарындағы жасырын саяси дискурсты ашуға мүмкіндік береді.

Деректік база: С.У. Ремезов еңбектерінен бастап талданған 10 картографиялық жұмыс, Қазақ даласының этнотерриториялық орналасуы мен әкімшілік өзгерістерін дәл көрсететін аса құнды дереккөздер болып саналады.

Технологиялық перспектива: ГАЗ (GIS) құралдарын тарихи зерттеулердегі электронды деректерді өңдеу мен модельдеудің перспективалы бағыты ретінде ұсынамыз. Бұл технологиялар тарихи топонимдерді дәлдікпен анықтаудың және шекаралық өзгерістердің динамикасын визуалды көрсетудің тиімді тетігіне айналуы тиіс.

Карталарды талдау арқылы біз бірнеше ақпараттарды синтездей алдық. Біріншіден, кеңістікті қабылдаудың түбегейлі өзгеруі орын алды. Г. Избасарованың тұжырымдамасына сай, қазақ номадтарының табиғи бағдарлар мен уақыт өлшемдеріне (мысалы, «тай шаптырым», «үш күндік жер») негізделген дәстүрлі «менталды картасы» империялық сызықтық шекаралармен ауыстырылды. 1824 ж. реформа аясында жасалған карталар Кіші жүзді Батыс, Орта және Шығыс бөліктерге бөліп, бұрынғы еркін жайлау-қыстау кеңістігін қатаң бақыланатын юрисдикциялық лимиттерге байлады.

Екіншіден, карталар билік институттарын нығайтудың құралы қызметін атқарды. 1824 ж. «Орынбор өлкесін басқаруды қайта құру туралы Азия істері комитетінің бекітілген пікірі» бойынша енгізілген сұлтан-билеушілер институтты осы картографиялық деректер арқылы өздерінің жауапкершілік аймақтары мен салық жинау шекараларын нақтылады. Карталардағы әрбір сызық сұлтан-билеушілердің мәртебесін айқындап, олардың империялық басқару аппаратындағы «делдалдық» рөлін заңдастырды.

Үшіншіден, көшпелі ландшафты «физикалық таңбалау» процесі іске асты. Мысал ретінде Сұлтан-билеушілерге арнап салынған стационарлы қазыналық үйлердің (мысалы, 4-сызбадағы Сұлтан Қаратайдың үйі) [14, 200 б.]. жоспарын айта аламыз. Бұл нысандар көшпелі элитаны белгілі бір географиялық нүктеге «байлау» арқылы олардың мобильдігін шектеудің және империялық биліктің кеңістікте «тамыр жаюының» архитектуралық символына айналды.

Төртіншіден, картографиялық деректер этнотерриториялық және әлеуметтік тарихтың баға жетпес қайнаркөзі екені дәлелденді. XVIII ғ. С.Ремезов, И.Красильников еңбектерінен бастап, XIX ғ. әкімшілік карталарға дейінгі құжаттар қазақ руларының қоныстану динамикасын, топонимикалық өзгерістерді және отарлық реформалардың дәстүрлі шаруашылыққа тигізген әсерін зерттеуге мүмкіндік береді.

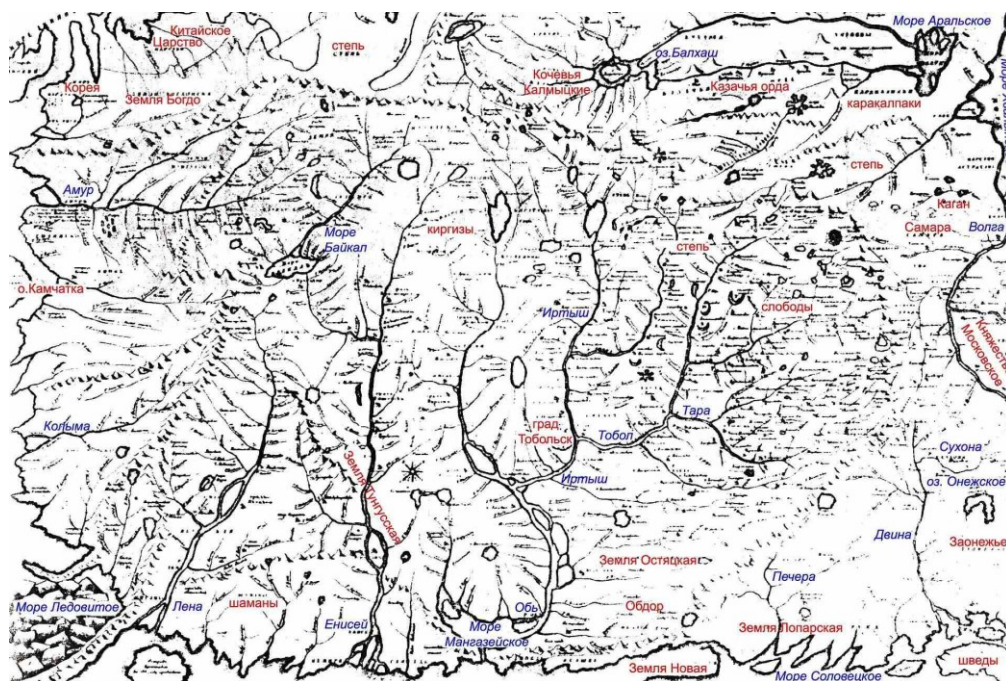
Ұсынылған әдістеме отандық тарихнаманы еуроцентристік шектеулерден тазартып, Қазақстанның өткенін кеңістік-уақыттық контексте объективті реконструкциялауға жол ашады. Бұл отандық тарих ғылымын халықаралық «Кеңістіктік гуманитаристика» стандарттарына сай дамытудың стратегиялық бағыты болып табылады.

Осы әдістемелік тәсілдер арқылы карталарды кешенді талдау — Қазақстан тарихын әлемдік картографиялық кеңістікте лайықты дәрежеде көрсетуге мүмкіндік береді. Сондықтан, тарихшыларға картаны тек безендіруші элемент емес, дербес, әрі іргелі тарихи дерек ретінде қолданған жөн.

Зерттеу барысында анықталған заңдылықтар мен тұжырымдарды жинақтай келе, қарастырылған мәселенің тек теориялық тұрғыда ғана емес, практикалық бағытта да стратегиялық маңызы бар екенін көреміз.

Талқылау. Жаңа заман кезеңіне жататын картографиялық материалдарды теориялық-әдістемелік деконструкциялау және геоақпараттық реконструкциялау алгоритмі арқылы сараптау жасайық.

1. С. Ремезовтың "Сібірдің сурет кітабы" жинағынан алынған карта (1701 ж.). Масштабтық ерекшелігі бойынша XVIII ғ. дейінгі орыс карталарында стандартты математикалық масштаб, бойлық пен ендік секілді өлшемдер болған жоқ. Карта патша І Петрдің тікелей тапсырмасы бойынша Ресей империясының шығыс шекараларын түгендеу және жаңа жерлерді игеру мақсатында жасалынды. Центриографиялық әдіс тұрғысынан карта қазақ қалаларының (16 қала) Сырдария мен Талас өзендерінде орналасқан орталықтарын дәл көрсетеді. Картадағы «Казачьи орды» қолтаңбасы тарихнама тұрғысынан Қазақ хандығының этнотерриториялық локализациясының бірқатар сызықтық дәлелдерінің алғашқы көздерінің бірі болып табылады. С. Ремезов осы картаны жасауда, қазақ даласына саяхат жасаған Ф.Скибин мен М.Трошиннің мәліметтерін пайдаланған. Географиялық дәлдікпен Арал теңізін Каспийден бөлек нысан ретінде көрсетеді. С.Ремезов қазақ жерінің шекараларын Еділден бастап, Ертіске дейін, оңтүстікте Түркістан мен Ташкентке дейін созылып жатқанын көрсеткен. Бұл XVII ғ. соңында қазақ жері бытыраңқы емес, біртұтас географиялық және саяси аймақ ретінде қабылданғанын дәлелдейді. С. Ремезовтың картографиялық мұрасы — жаңа заман дәуіріндегі қазақ даласының «цифрлық паспортының» алғашқы нұсқасы. Ол қазақ жерін «иесіз кеңістік» емес, нақты шекарасы мен саяси атауы бар «Казачья Орда» ретінде бекітті.

1-сурет. Семён Ульянович Ремезовтың «Сібірдің сызба кітабы» (Чертёжная книга Сибири), 1701 ж. [7]

2. Ф.Страленбергтің «Великая Татария» картасы (1730). Ф.Страленберг 1721-1722 жж. Тобыл қаласында айдауда болған кезде, Орта Азияның этнографиясы мен географиясын зерттеді. Картаның көлемі 65x100 см. Еуразияның 32° мен 75° ендігі мен 50° мен 185° бойлығы арасындағы көлемді алып жатыр. Картаның пайда болуына Ресей империясының «белгісіз Азияны» тануға деген күштарлығы себеп болды. Ол алғаш рет Орал тауларын Еуропа мен Азияны бөліп тұратын табиғи шекара ретінде ғылыми негіздеп көрсетті. Бірақ Дж.Б. Харли теориясы бойынша карта тақырыбында «Magnaе Tartariae» (Ұлы Татария) атауының қолданылуы — бұл еуропалық ғылыми санадағы Орта Азияның біртекті (гомогенді) кеңістік ретінде қабылдануының көрінісі. Страленберг сол кезеңдегі еуропалық картографиялық негізге сай. Еділден бастап Жапон теңізіне дейінгі үлкен шығыс аумағын «Великая Тартария» деп атады. Аймақ саяси субъектілерге емес, этникалық-географиялық «үлкен аймақтарға» (Татария Московская, Татария Независимая, Татария Китайская) бөлінген. Бұл — «эпистемологиялық басып алу», яғни

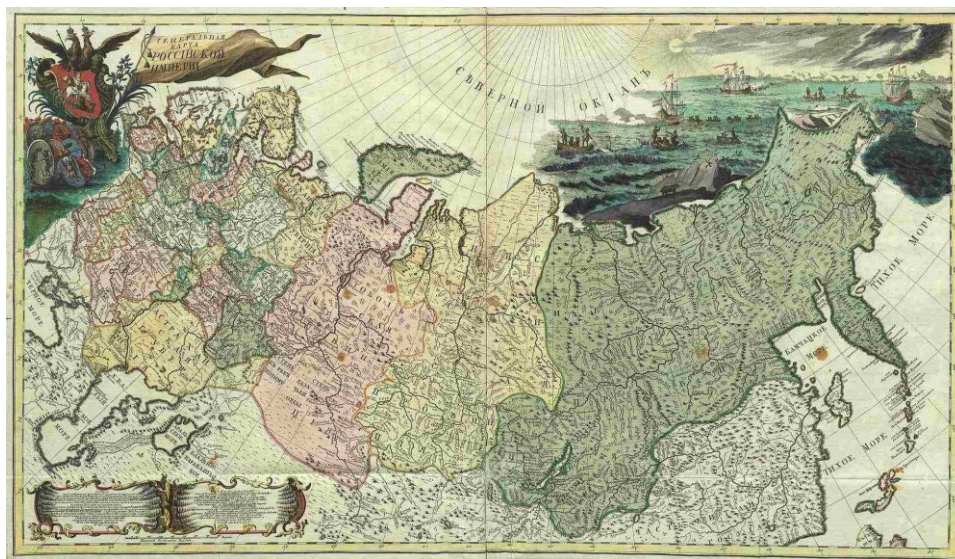
аймақтың ішкі болмысын еуропалық жіктеу жүйесіне бағындыру. Дж.Б. Харли теориясының ең маңызды тұсы – картада «үнсіз» қалған, айтылмаған факторларға көңіл бөлуде. «Тәуелсіз Татария» аймағында табиғи нысандар мен ірі қалалар анық графикалық символдармен (мәселен, Түркістан, Бұхара) берілгенімен, көшпелі халықтың ішкі рулық шекаралары, киелі орындар мен дәстүрлі заңдылық-тары туралы ақпарат мүлдем жоқ. Бұл еуропалықтарға «бұл жерлерде нақты мемлекеттік құрылым жоқ, демек оны заманауи мемлекет үлгісіне келтіріп, игеру қажет», – деген идеологиялық ой береді.

2-сурет. Ф.И. Страленбергтің «Ұлы Тартария» (*Magnae Tartariae Tabula*) картасы, 1730 ж. [8]

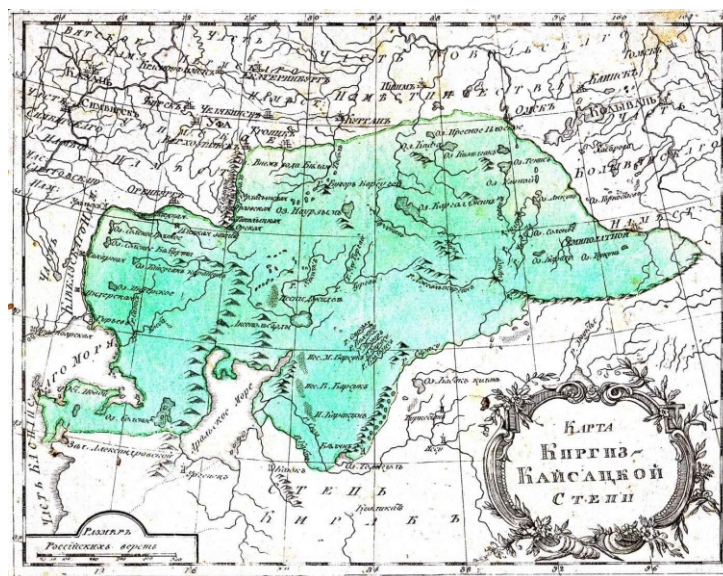
3. Келесі қарастыратан картамыз – И.К. Кириловтың «Ландкарта генеральная о Российской империи...» еңбегі (1755). И.К. Кириловтың бұл еңбегі 1755 ж. И.И. Красильниковтың бастама-сымен «ландкартаның» шығуына түрткі болады. Картада Кіші жүздің бір бөлігі, сонымен қатар Хиуа мен Бұқара хандықтарының аумақтары көрсетіледі. Дж.Б. Харлидің деконструкция теориясы бойынша бұл картада Орынбор губерниясы мен «Степь кочующих киргизь-кайсаковъ» арасындағы «шекаралық сызықтардың» пайда болуы — кеңістіктің империялық бақылауға өте бастағанының саяси көрінісі. Картада көшпелілердің ішкі әлемі «нөлдік бейне» ретінде бос қалдырылған. Картаның мақсаты – қазақ даласын Ресей империясының әкімшілік-саяси аума-ғына енгізу болды. Картографиялық үнсіздік бойынша картада империялық бекіністер (Орынбор, Ор т.б.) анық таңбаланғанымен, қазақ руларының дәстүрлі қоныстары мен киелі жерлері мүлдем көрсетілмеген. Бұл — Дж.Б.Харлидің теориясына сүйеніп айтсақ, жергілікті халықты өз жерінен «графикалық түрде ығыстыру» және аумақты «иесіз» (*Terra Nullius*) ретінде көрсету тәсілі.

И.И. Кирилов топонимдерді орыс тілінің транскрипциясына икемдеп жазу арқылы кеңістікті менталды иемдену процесін жүзеге асырды. Картаның маңыздылығы Орынбор экспедициясы нәтижесінде жиналған топографиялық түсірілімдер мен қазақ жүздерінің шекаралары туралы деректер Қазақ жерінің батыс және солтүстік-батыс аймағын зерттеуде болып табылады.

3-сурет. И. Кириловтың «Ландкарта генеральная о Российской империи...» картасы (1755). [9]

4. Я. Боувердің «Кіші және Орта қырғыз-қайсақ ордаларының картасы» (1787-1794) екінші Орынбор экспедициясының материалдары мен Ресей империясының әскери-барлау мәліметтері негізінде жасалған. Картаның деректік негізін И.И. Красильников картасы, П.И. Рычковтың «Орынбор топографиясына» жинаған қосымша материалдары мен XVIII ғ. 30-40-жж. И.Кирилов пен И.Муравиннің зерттеулері мен деректері құрайды. Картаның басты мақсаты — Кіші және Орта жүз қазақтарының рулық қоныстарын, көш жолдарын және империяның жаңадан салынған әскери шептерін (Горькая, Ертіс шептері) бір жүйеге келтіру болды. Я. Боувердің еңбегі сол кезеңдегі ең нақты әскери-топографиялық құжат болып саналды. Г. Ксенжиктің концепциясы бойынша, карта – империяның ішкі кеңістігін игеру құралы. Я. Боувер картасындағы әскери шептер мен бекіністердің орналасуы қазақ жерін «ішкі аймаққа» айналдырудың алғашқы қадамдарын көрсетеді. Бұл – даланы жай ғана бақылау емес, оның ресурстары мен халқын империялық құрылымға енгізудің картографиялық моделі. Тарихи-уақыттық әдісті қолдану арқылы бұл қолжазба картада Кіші және Орта жүздердің Ресеймен шекаралас аймақтардағы қоныстану динамикасын бақылауға болады. Карта Ресейлік бекініс желілерінің салынуына байланысты дәстүрлі көші-қон жолдарының алғашқы өзгерістерін бейнелейді.

4-сурет. Я. Боувердің «Кіші және Орта қырғыз-қайсақ ордаларының картасы», 1787–1794 жж.

5. А.И. Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының картасы» (Карта земель, принадлежащих киргиз-казакам или киргиз-кайсацким ордам и степям, 1831 ж.) еңбегіне талтау жасап көрелік. Картаны жасақтау барысында Орынбор шекара комиссиясының архивінде жинақталған қолжазба түріндегі карталар мен баспа түріндегі экспедициялық есептер пайдаланылған. Сонымен қатар, А.И. Левшин өзінің зерттеулерінде П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.К. Кириллов секілді ғалымдардың материалдарын пайдаланды. Жалпыгеографиялық әдіс бұл картаның Қазақстанның солтүстігіне апаратын керуен жолдары, сауда орталықтары және жүздер арасындағы ішкі шекаралар туралы кешенді мәлімет береді [10, 264 б]. А.И. Левшиннің картасы — қазақ даласының физикалық және саяси ландшафтын біртұтас сипаттаған алғашқы ғылыми туындылардың бірі. Бұл карта автордың әйгілі «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей» атты іргелі еңбегіне қосымша ретінде басылған. Ол 1820-жж. реформалардан кейінгі қазақ даласының ең алғашқы ғылыми-этнографиялық картасы болып саналады.

Ақселеу Сейдімбектің ұстанымы тұрғысынан қарасақ, А. Левшин картасының құндылығы — онда үш жүздің (Кіші, Орта, Ұлы) қоныстарын, ірі рулық бірлестіктердің жайлау-қыстауларын алғаш рет ғылыми жүйелеуінде. Алайда, А. Левшин бұл этникалық территорияны табиғи тұтастық ретінде емес, империяның әкімшілік шеңберіне сыйып тұрған аймақ ретінде көрсетті.

Г.Ксенжиктің теориясына сәйкес, бұл карта — даланы «инвентаризациялау» құралы. А. Левшин қазақ жерін Ресейдің «ерекше басқарылатын» бөлігі ретінде бейнеледі. Оның картасы — даланың ресурстарын империялық басқару жүйесіне «байлаудың» жоспары.

5-сурет. А.И. Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының картасы», 1831ж.

6. 1825 ж. жарық көрген Азиялық Ресейдің жалпы картасына зерделесек, ол 1822-1824 жж. аумақтық реформалардан кейінгі жаңа көріністі бекітіп көрсеткен тарихи дерек. Карта Санкт-Петербургтегі топографтар корпусының басшысы Федор Федорович Шуберт нұсқаулығымен дайындалды. Карта XIX ғ. I жартысындағы Ресей империясының Азиялық бөлігін, оның ішінде Қазақ даласын бейнелеп көрсеткен деректің бірі. Картада жаңа реформа орталықтары Орынбор мен Омбы нақты көрсетілген. Картадағы Каспий, Арал, Сырдария және солтүстік аумақтағы бекіністер желісінің нақты белгіленуі кеңістіктің транзиттік түрдегі және стратегиялық аймақтарды бақылау үшін бейнеленгенін көрсетеді. Картаның тарихи, әрі саяси мәнін ашатын болсақ, 1825 ж. карта М.М. Сперанский мен Г.С. Батеньковтың реформаларынан кейінгі Орта жүз аумағының жаңа әкімшілік келбетін көрсетеді. Картаның басты мақсаты — қазақ даласын ресми түрде «ішкі округтерге» бөліп, оларды империялық басқару вертикалына бағындыру болды. Картада қазақтардың дәстүрлі аймақтық жолдарының орнына «сызықтық шекаралармен» қоршалған жасанды округтер (Қарқаралы, Көкшетау т.б.) көрсетілген.

6-сурет. Азиялық Ресейдің жалпы картасы, 1825 ж.

7. 1850 ж. Ресей империясының Әскери-топографиялық депосы жасаған «Карта Киргизскихъ степей» атты құжатты дерек ретінде талдасақ, қазақ жерлері екі ведомствоға бөлінген. Бұл карта С.Иваниннің бастамасымен жасалды. Карта XIX ғ. ортасындағы Қазақ жерінің саяси әрі географиялық тұрғыдан зерттеуде маңызды дерек болып табылады. Екі

ведомствоның біріншісіне, яғни Орынбор ведомствосына Кіші жүз (Малая Орда) және Бөкей ордасы, ал Сібір ведомствосына Орта жүз және Ұлы жүздің бір бөлігі кірген. Бұл бөлініс қазақ хандығының дербестігі жойылып, Ресейдің әскери-әкімшілік басқаруына енгенін білдіреді. Картада қазақтар («Киргиз-Кайсаки») мекендейтін аймақтар оңтүстікте Хиуа, Қоқан хандықтары және Бұхара әмірлігімен шектескені көрінеді. Дж.Б. Харли теориясы бойынша бұл карта империялық биліктің қазақ жерлеріндегі әскери-әкімшілік бақылауын заңдастырған маңызды құрал. Онда бекініс желілері мен жаңадан құрылған әкімшілік пункттердің орналасуы кеңістікті отарлық игеру стратегиясын ашады. Карта қазақ жүздерінің әкімшілік бөлінісінің эволюциясы мен Орта Азия хандықтарымен арадағы шекаралық байланыстарды көрсетеді. Картада Орынбор казактарының дистанциялық жүйесі мен Сібір казактарының округтік жүйесі көрсетілген. Картадан Орынбор, Троицк, Орск, Петропавл, Семей секілді шекаралық түрдегі бекіністермен қатар, қазақ даласы ішіндегі жаңа әскери қалалардың (Ақмола) көрсетілгені империяның қазақ жерінің ішкі аумағына тереңірек енгенін бейнелейді.

7-сурет. Карта Киргизскихъ степей, 1851 ж.

8. Келесі дерек – 1851 ж. Джон Таллис (John Tallis) басып шығарған «Independent Tartary» (Тәуелсіз Тартария) картасы. Бұл карта Орта Азия тарихын зерттеуде маңызды дерек болып табылады. Осы кезеңде көрсетілген жерлер әлі Ресей империясының құрамына толық кірмегендіктен, еуропаның картографтары оны «тәуелсіз» деп атады. Картаның солтүстік әрі орталық бөліктеріне қарасақ, «Kirghiz» ордасының Ұлы, Орта, Кіші жүз деп бөлінген аймақтары көрсетіліп тұр. Картаның бұрыштарына көңіл бөлсек, көшпенділердің тұрмысына сай бейнеленген керуендерді, жылқы шаруашылығына байланысты көріністерді көреміз. «Тартария» деп аталатын термин еуропалықтар үшін, Каспий теңізінен бастап, Тынық мұхитына дейінгі аймақтың толық атауын білдіреді [11,77 б]. Этнографиялық тұрғыдан алғанда, картада қазақ жүздері аймақтарының белгіленуі халқымыздың әлеуметтік құрылымының сыртқы өңірлерге де мәлім

болғанын айғақтайды. Картаның дереккөз ретіндегі ерекшелігі – Қазақстанның Ресей империясының құрамына толық түрде өткенге дейінгі соңғы тәуелсіз кезеңнің картографиялық куәгері деп айта аламыз. Сонымен қатар, карта «Үлкен ойын» стратегиясындағы Англия және Ресейдің Орта Азияға деген қызығушылығын айқындайтын визуалды түрдегі дерек болып табылады.

8-сурет. 1851 ж. Джон Таллис (John Tallis) басып шығарған «Independent Tartary» (Тәуелсіз Тартария) картасы

9. Орынбор және Сібір губерниясының шекаралық жерлерінің картасы 1758 ж. пайда болды. Бұл карта Орынбор экспедициясының нәтижелерін қорытындылау мақсатында жасалды. 1750-жж. соңында Ресей империясы қазақ жерінің солтүстік және батыс шекараларын «әскери шептер» (линиялар) арқылы бекітуді аяқтады. Карта — Жайықтан Ертіске дейінгі орасан зор аумақты алғаш рет біртұтас әскери-әкімшілік жүйе ретінде көрсеткен ресми құжат. Картада қызыл түрдегі крест белгілерімен «Горькая шебі» сияқты шептер бейнеленген. Картаның батыс бөлігіндегі Жайық пен Арал теңізінің арасы Кіші жүздің территориясы (картада жүздерді «Орда» деп атайды) ретінде көрсетілсе, орталық пен солтүстік шығысында Орта жүздің, оңтүстік шығысқа қарай, Іле және Шу өзендерінің бойы Ұлы жүзге тиесілі екені көрсетілген. Бұл дерек, қазақтардың әлеуметтік құрылымының ерекшелігіне байланысты бөлінуі мен олардың географиялық түрдегі орналасуын көрсететін жаңа заман кезеңіне тиесілі карта болып табылады [12, 135 б.].

Картада Қазақ жері біртұтас этникалық аймақ, кеңістік ретінде суреттелген. Картаның ортасында «Степь кочующих киргиз-кайсаков» деген атаумен, үш жүздің (деректегі өз атауы «Меньшая», «Средняя», «Большая» ордаларының) территориялық аумақтары нақты көрсетілген. Бірақ картографтардың көшпелі халық ландшафты туралы аз мәліметтер білгені көреді. Себебі, қазақ даласының ішкі аумағындағы нысандар аз көрсетілген. Геосаяси тұрғысынан қарастыратын болсақ, карта қазақ жерін Ресей империясы мен Орта Азияның хандықтарымен байланыс-тыратын аймақ ретінде қарастырғаны байқалады.

Г. Ксенжиктің теориясы бойынша, 1758 ж. карта — қазақ даласын «буферлік аймақтан» «ішкі колонияға» айналдырудың көрінісі. Шекаралық шептердің картада басымдыққа ие болуы — империяның қазақ жерін өз құрамына «іштей сіңіру» процесінің басталғанын білдіреді.

9-сурет. Орынбор және Сібір губерниясының шекаралық жерлерінің жер картасы, 1758 ж.

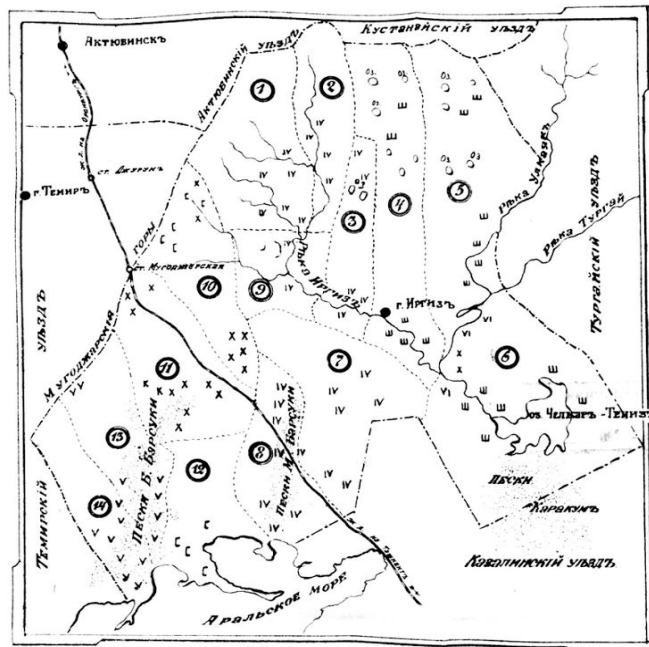
10. Торғай облысы Ырғыз ауданының әкімшілік бөліну картасына тоқталсақ, бұл карта 1867-1868 жж. әкімшілік реформалардан кейінгі Торғай облысының құрылуы кезеңіне жататын дерек көзі. Картаның масштабы 1 дюймде – 80 верст. Картаның басты ерекшелігі – әкімшілік бөліністі рулық орналасумен біріктіріп жасауында. Картада Ырғыз уезінің 14 болысы бейнеленген. Атап өтсек, Талдық, Бақсай, Қызылжар, Аманкүл, Кенжеғарин, Тауыз, Теректі, Төлегеу, Темірастау, Қағасай, Шіңгіл, Қазығұл, Ордақонған, Құланды. Центрографиялық әдіс бойынша картада Ырғыз қаласы (г. Иргизь) мен теміржол желісі басты коммуникациялық орталықтар мен осьтер ретінде белгіленген. Картада қазақ руларының атаулары («Төртқара», «Алтын», «Шекті», «Шөмекей», «Қаракесек», «Тілеу», «Уақ», «Қарақырғыз») арнайы рим цифрларымен және латын әріптерімен («IV», «VI», «V», «Ш», «С», «Х») кодталған. Бұл — көшпелілердің этникалық құрылымын империялық статистикалық есепке алудың белгілі бір тәсілі [13, 19 б.].

Картада тек Кіші жүздің руларына ғана емес, Орта жүз бен Ұлы жүздің де руларының осы аймақтағы үлесі көрсетілген. Картада теміржол желісінің бейнеленіп көрсетілуі, дәстүрлі қоғамның модернизациялауға ұшырағанын, басқарудың жаңа форматын көрсетеді.

КАРТА

Административного деления ИРТИЗСКОГО уезда ТУРГАЙСКОЙ области на волости съ обозначениемъ киргизскихъ родовъ, населяющихъ ихъ.
Масштабъ 1:500,000

Составлена по статистическимъ даннымъ

Объяснительные знаки

№ и названія волостей

- 1 Талдыкская
- 2 Бексайская
- 3 Кызылжарская
- 4 Аманжолская
- 5 Кемесаринская
- 6 Таруская
- 7 Тереклиметовская
- 8 Токтаганская
- 9 Темниковская
- 10 Казасайская
- 11 Уинимская
- 12 Кызылжарская
- 13 Уралконтанская
- 14 Кизилдинская

Киргизские роды

IV IV	Таргак	
VI VI	Алтай	
V V	Шенты	Малая орда
Ш Ш	Шиндех	
С С	Каракедек	
Х Х	Тлеу	
У У	Уэль (средняя орда)	
К К	Каракиргиз (большая орда)	
	Пески	
	Границы уездов	
	Границы волостей	
	Железная дорога	

10 сурет. Торгай облысы Ырғыз ауданының әкімшілік бөліну картасы

Жоғарыда талданған он картографиялық дерек, Қазақ даласын кеңістік тұрғысынан жалпылама қарастырса, картографиялық деректер ішінде, жеке бір мәселеге қатысты мәлімет беретін карталар да бар. Соның бірі - 1824 ж. реформа барысында жасалынған 3 ерекше карталарды атап өтсек болады. 1824 ж. «Орынбор қырғыздарын басқару туралы жарғы» Қазақстанның батыс аумағындағы дәстүрлі саяси жүйені өзгертіп, хандық билікті жойған реформалардың бірі. Оның орнына биліктің жергілікті жердегі бақылауы үшін, аға сұлтандар институты енгізілді. Г.Избасарованың тұжырымдамасына қарай, 1824 ж. өзгерістен кейін көшпелілердің табиғи бағдарларға сүйенген «менталды картасы» империялық сызықтық шекараларымен ауыстырылып, көшпелі қауымның ішкі құрылымы өзгеріске ұшырады. 1824 ж. «Жарғы» бойынша қазақтардың бір әкімшілік үлестен немесе болыстан басқасына жергілікті төрағалардың арнайы рұқсатынсыз өтуіне тыйым салынды. Картадағы шептер салық жинау (кибиточный сбор) алаптарын анықтағандықтан, әкімшілік көшпелі халықтың өз бетінше қоныс

аударуын қатты бақылады. Бұл қазақ тайпаларының мезгілдік жайлауларды еркін түрде таңдау мүмкіндігін жоғалтты [14, 178-180 бб.].

Бірінші мен екінші карталарды талдайтын болсақ, 1824 ж. «Орынбор қырғыздарын басқару туралы жарғы» бойынша, Кіші жүз аумағының Батыс, Орта, Шығыс деп нақты бөліктерге бөлінгенін көреміз. Батыс бөлік: Каспий теңізінен бастап Илецк қалашығына дейін, одан соң Темір өзені арқылы Арал теңізіне дейінгі созылып жатқан аумақты қамтиды. Аталған аумақта Байұлы рулары (тана, алаша, қызылқұрт т.б.) көшіп-қонды. Орта бөлік: Степная бекінісінен Жабық-Қарағай таулары мен Қарсақ-Басы көлі арқылы Сырдарияға дейінгі аумақты алып жатыр. Мұнда Әлімұлы рулары және Жетірудың бір бөлігі орналасты. Шығыс бөлік: Уй өзенінен бастап, Тобылдың жоғарғы ағысы мен Қарсақ-Басы көлі арқылы Сырдарияға дейін жетті. Бұл бөлікте табын, арғын, қыпшақ, найман, керей рулары қоныс аударды.

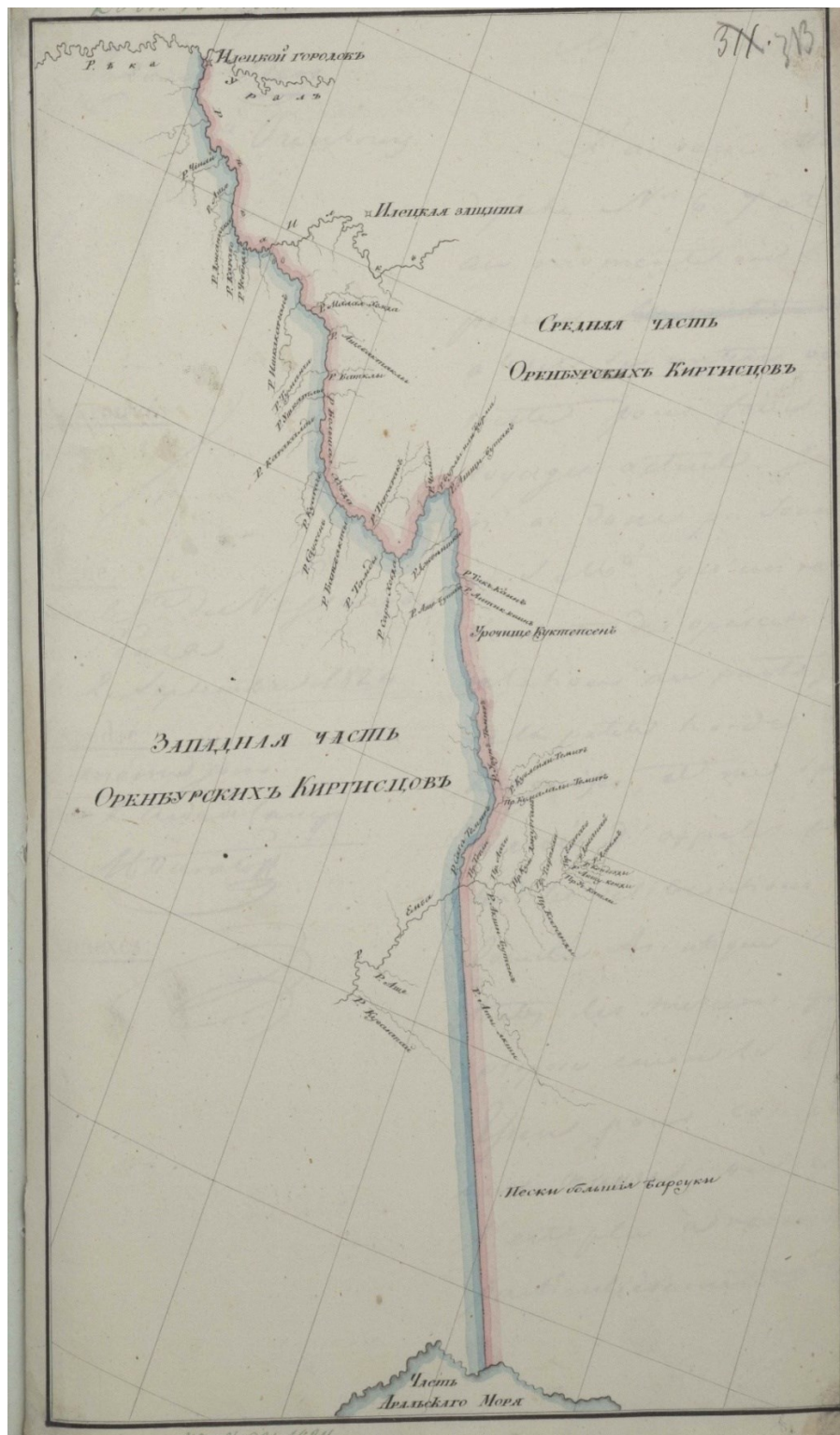
Бірінші картада Батыс бөліктің Орта бөлікпен шекарасының межелері көрсетілген. Картаның солтүстік нүктесінде Илецкий городок пен Илецкая бекіністері анық бейнеленген. Батыс бөліктің Орта бөлікпен шекарасы осы Илецк қалашығынан басталып, Арал теңізіне дейін сызылған. Шекара сызығының бойында Елек, Темір, Жайық, Ойыл, Жем өзендерінің арналары көрсетілген. Бұл карта Батыс бөліктің сұлтан-билеушісі (Қаратай Нұралиев) басқаратын аумақтың заңды түрдегі шеңберін көрсетеді. Дереккөз бойынша, картада көрсетілген Батыс бөлік аумағында Байұлы тайпалық бірлестіктің алаша, қызылқұрт, тана, ысық, серкеш, адай, беріш, есентемір таз секілді рулары қоныстанған [15, 313 б.].

Екінші картада Орта бөліктің Шығыс бөлігімен шекарасы Степная бекінісінен Жабық-Қарағай таулары мен Қарсақ-Басы көлі арқылы Сырдарияға дейін бейнеленген. Картаның төменгі бөлігінде «Бұхара» иеліктерімен шектесетін тұсы мен Қызылқұм шөлі көрсетілген. Карта Орынбор қазақтарының Орта бөлігі мен Шығыс бөлігінің арасындағы заңды бөліністі айқындайды. Бұл аумақта негізінен Әлімұлы бірлестігінен шекті, қаракесек, қарасақал, төртқара, шекті рулары, ал Жетірудан жағалбайлы, керейт, тама рулары қоныс аударған. Сонымен қатар, Сырдарияның төменгі жағалауында Байұлы бірлестігінің жаппас, алтын рулары қоныс аударған. Карта Орта бөліктің сұлтан-билеушісі (Темір Ералиев) басқаратын кеңістікті заңды түрде бекітті. 1843 ж. деректер бойынша Орта бөлікте 22 205 киіз үй тіркелген [15, 350 б.].

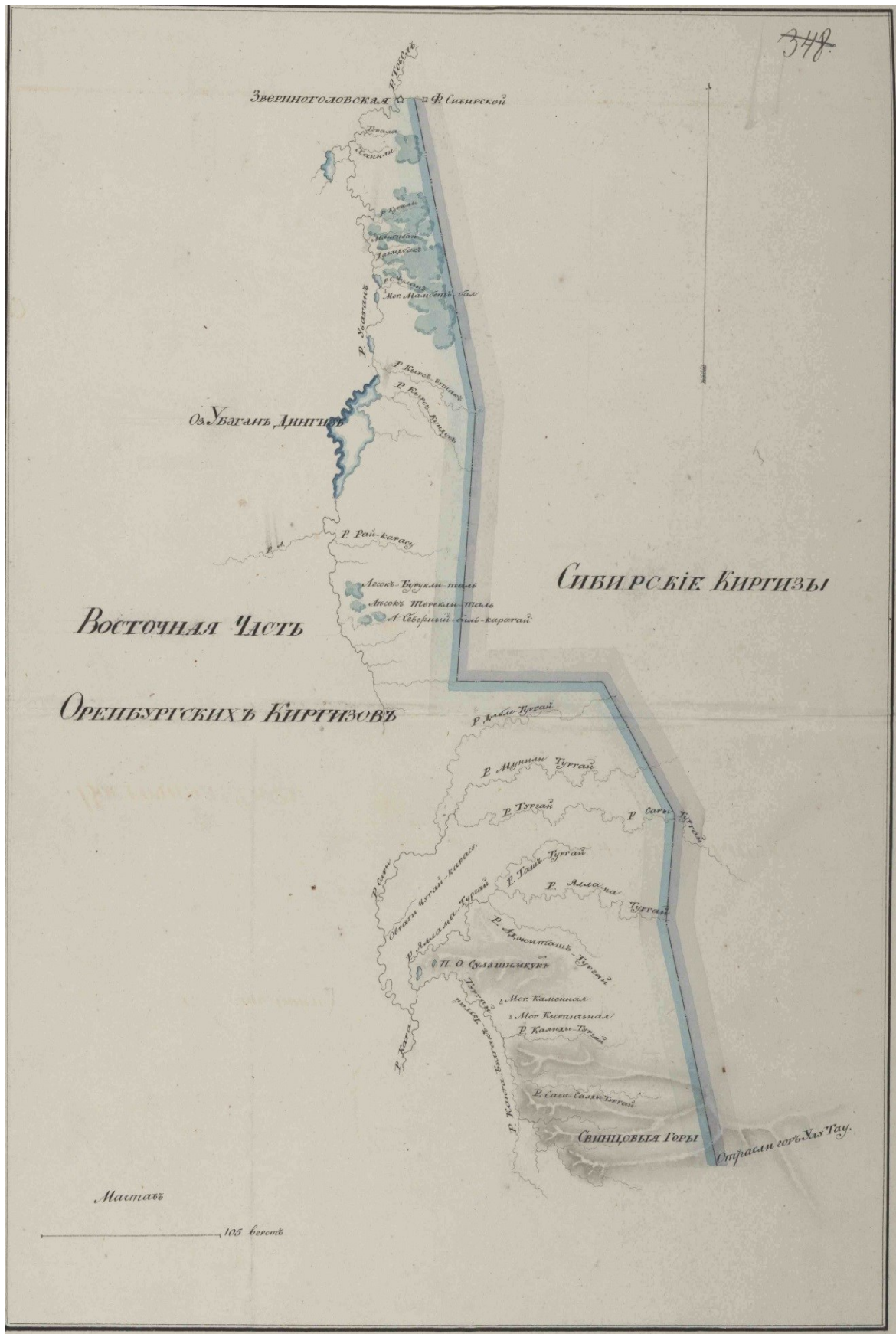
Үшінші карта «Ведомствоаралық шекаралық даулардың визуалды айғағы» деп аталады. Бұл картада Орынбор ведомствосының Шығыс бөлігі мен Батыс Сібір ведомствосының арасында шекаралық межелері көрсетілген. Ресми түрдегі меже Уй өзенінен (Степная бекінісі) басталып, Қара-Әли-Аят, Тоғызақ, Жыланды-Аят және Тобыл өзендерінің жоғарғы тұстағы ағыстарымен өтеді. Саяси контекст тұрғысынан қарайтын болсақ, бұл картаның жасалуына Батыс Сібір және Орынбор губернаторлары арасында болған ұзақ аумақтық даулар себеп болды [15, 349 б.]. Яғни, шекараның анық болмауы (ресей әкімшілігінің түсінігі бойынша) қазақ руларының бір ведомствадан екіншісіне қарай рұқсатсыз өтуіне және басқарудағы түсініспеушіліктерге, қиындықтарға алып келген. Картадағы шекаралар туысқан руларды әртүрлі әкімшілік ведомстволарға (Орынбор және Сібір) бөліп тастады. Мысалы, Арғын және Қыпшақ руларының кейбір үлестері Орынборға генерал губернаторына бағынса, бір үлесі Сібір ведомствосында қалды. Бұл жағдай қазақтардың өз руларымен бірге көшіп-қонуына бөгет жасап, оларды Орынбор мен Сібір губернаторларының арасындағы «даулы нысанға» айналдырды. Сонымен қатар, жайылымдардың, қоныс аудару аймақтарының шектелуі, көшпелі халықтың шаруашылығының дағдарысы мен халықтың біртіндеп отырықшы процесіне өтуге түрткі болды. Көшпенділер еркін далада қоныс тебетін аумақтары азаюына байланысты, стационарлы қыстаулар салына бастады.

Әрбір карта Кіші жүздің нақты бір әкімшілік бөлігінің аумағын, шекарасын айқындауға арналған. Барлық 3 карта 1824 ж. реформаның нәтижесінің көрінісі болып табылады. Барлық үш карта да қазақ халқының дәстүрлі түрдегі көшпелі қоғамына тән емес сызықтық шекараларды енгізілген. Егер бұрын қазақ руларының жайылымдық жерлері табиғи нысандармен және рулық келісімдер арқылы жүзеге асырылса, бұл карталардан саяси түрде әкімшілік бөліністің айқын көрінісін көре аламыз. Бұл карталардың ортақ мақсаты – сұлтан-билеушілердің билігінің шегін

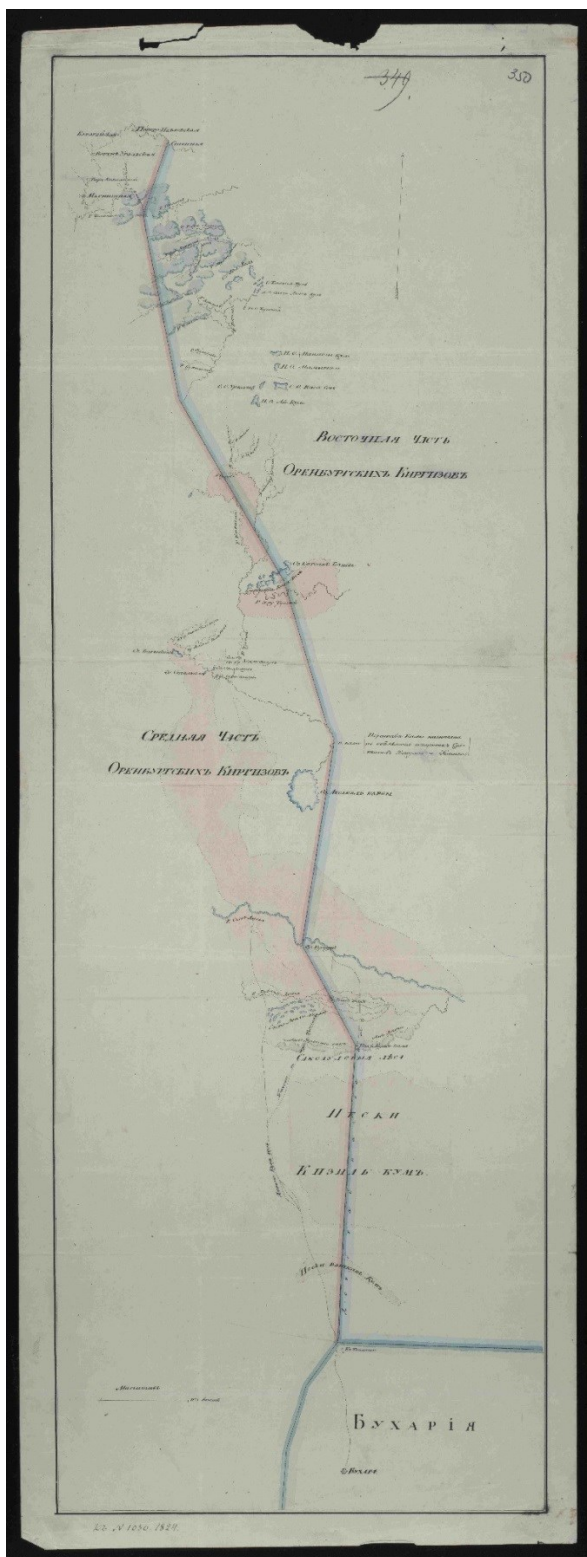
анықтау болды. Осы реформа бойынша сайланған әр сұлтан тек өз бөлігінде ғана билігін жүргізуге тиісті болды. Сонымен қатар, бұл карталардағы сызықтар киіз үй салығын жинаудың нақты аймақтарын да айқындады.

11 сурет. Орынбор қызғыздарының Орта бөлігі мен Батыс бөлігінің арасындағы шекара

12 сурет. Орынбор қырғыздарының Шығыс бөлігі мен Сібір қазақтарының арасындағы шекара

13 сурет. Орыбор қазақтарының Шығыс бөлігі мен Орта бөлігінің арасындағы шекара

Қорытынды. Зерттеудің негізгі түйіні – тарихи картография жәй ғана қазақ даласының географиялық орналасуын емес, XVIII ғ. бастап XIX ғ. ортасына дейінгі аумақта қазақ жерінде орын алған саяси, әлеуметтік, мәдени аспектілерін ашып көрсете алуында. Ол үшін зерттеушіге теориялық біліммен қатар, тарихи карталарды талдаудың әдістемесін де жақсы білу қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ksenzhik G. N. *Visual sources on the formation of the border of Kazakhstan in the XVIII – early XX centuries* // *Bulletin of history*. — 2025. — № 1 (116). — P. 55–67.
2. Ксенжик Г.Н. *Историческая география степных областей Казахстана (XIX – начало XX вв.)*: Монография. — Алматы: Айғаным, 2015. — 406 с.
3. Harley J.B. *Deconstructing the Map* // *Cartographica*. — 1989. — Vol. 26. — No. 2. — P. 1-20.
4. Сейдімбек А. *Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу*. — Астана: Фолиант, 2008. — 728 б.
5. Izbassarova Gulbanu B. *Nomadic Mental Map of Space: The Concept of Border and Space among Nomadic Qazaqs*. *Qazaq Historical Review*, 2025. Vol. 3, No. 2, 153–166.
6. Алиаскаров Д. Т., Каймулдинова К. Д., Лайсханов Ш. У. *Цифрлық жаһандану жағдайында тарихи-картографиялық қорларды құрудың әдістемесі* // *География және су ресурстары*. — 2024. — № 4. — 6-8 бб..
7. Ремезов С. У. *Чертёжная книга Сибири* / С. У. Ремезов. — Санкт-Петербург : тип. Академии наук, 1882 (репринт оригинала 1701 г.). — [23] с. : ил. ; 28 см
8. Страленберг Ф. И. *Великая Татария* // *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. — 1730. — Карта.
9. Курилов И. К. *Ландкарта генеральная Российской империи: карта*. — Санкт-Петербург, 1755.
10. Левишин А. И. *Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей* / Соч. Алексея Левишина. — СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. — Ч. 1: Известия географические. — 264 с.
11. Nurlan Kenzheakhmet. *The European maps of the Kazakh Steppe and Central Asia*. *Qazaq Historical Review*, 2023. №1 (1). P. 56-121.
12. Rasskasov Sergei V. *«The Steppe of Nomadic Kirghiz-Kaisaky: the Qazaq Steppe on Russian maps of 18th –19th centuries and the Early Modern cartography as source for studying the geographical imagination of the Central and North Asia*. *Qazaq Historical Review*, 2023. №1 (1), 122-139.
13. Ксенжик Г. Н., Карин Е.Т. *Қазақстан тарихы бойынша картографиялық материалдардың жинақталған каталогын талдау (XVII – XX ғасырдың басы)*. *Qazaq Historical Review*. 2023. №1(1). 6–21 б.
14. Избасарова Г.Б. *Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века*. - М.: ИП Лысенко А.Д. PRESS-BOOK.RU, 2018. - 484 с.
15. Ресей мемлекетінің тарихи архиві (РГИА). 1291 қор, 81 тізім, 95а іс.
16. Knowles, A. K. *Past Time, Past Place: GIS for History*. ESRI Press, 2002. — 202 p
17. Gregory, I. N., & Ell, P. S. *Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship*. Cambridge University Press, 2007. — 227 p.

References:

1. Ksenzhik G. N. *Visual sources on the formation of the border of Kazakhstan in the XVIII – early XX centuries* // *Bulletin of history*. — 2025. — № 1 (116). — P. 55–67.
2. Ksenzhik, G. N. *Istoricheskaiia geografiia stepnykh oblastei Kazakhstana (XIX – nachalo XX vv.)*: *Monografiia*. — Almaty: Aiganym, 2015. — 406 p.
3. Harley J.B. *Deconstructing the Map* // *Cartographica*. — 1989. — Vol. 26. — No. 2. — P. 1-20.
4. Seidimbek, A. *Qazaqtyñ auyzsha tarihy: Zertteu*. — Astana: Foliant, 2008. — 728 b.
5. Izbassarova, G. B. *Nomadic Mental Map of Space: The Concept of Border and Space among Nomadic Qazaqs*. *Qazaq Historical Review*, 2025, Vol. 3, No. 2, pp. 153–166.
6. Aliaskarov, D. T., Kaimuldinova, K. D., Laishanov, Sh. U. *Cifrlyq jahandanu jaǵdaiynda tarihi-kartografiyalyq qorlardy qurudyn adistemesi*. *Geografiya zhane su resurstary*, 2024, No. 4, pp. 6–8.
7. Remezov, S. U. *Chertezhnaia kniga Sibiri*. Saint Petersburg: Tipografiia Akademii nauk, 1882 (reprint of 1701). — 23 p.
8. Stralenberg, F. I. *Velikaia Tataria*. In: *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. 1730. Map.

9. Kirilov, I. K. *Landkarta general'naia Rossiiskoi imperii. Saint Petersburg, 1755. Map.*
10. Levshin, A. I. *Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei. Saint Petersburg: Tipografiia Karla Kraia, 1832. Part 1: Geographical data. — 264 p.*
11. Nurlan Kenzheakhmet. *The European maps of the Kazakh Steppe and Central Asia. Qazaq Historical Review, 2023. №1 (1). P. 56-121.*
12. Rasskasov Sergei V. «The Steppe of Nomadic Kirghiz-Kaisaky: the Qazaq Steppe on Russian maps of 18th –19th centuries and the Early Modern cartography as source for studying the geographical imagination of the Central and North Asia. *Qazaq Historical Review, 2023. №1 (1), 122-139.*
13. Ksenzshik, G. N., Karin, E. T. *Qazaqstan tarihy boiynsha kartografiyalyq materialdardyn jinaqtalghan katalogyn taldaу (XVII – XX gasyrdyn basy). Qazaq Historical Review, 2023, No. 1(1), pp. 6–21.*
14. Izbassarova, G. B. *Kazakhstanskaia step' Orenburgskogo vedomstva v imperskikh proektakh i praktikakh pervoi poloviny XIX veka. Moscow: IP Lysenko A.D. PRESS-BOOK.RU, 2018. — 484 p.*
15. Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (RGIA). F. 1291. O. 81. D. 95a.
16. Knowles, A. K. *Past Time, Past Place: GIS for History. ESRI Press, 2002. — 202 p*
17. Gregory, I. N., & Ell, P. S. *Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship. Cambridge University Press, 2007. — 227 p.*

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӨӨЖ/УДК/ UDC: 947(54)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.027>

А.Қ. Шорманова¹, Г.Е. Абикенова²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ т.ғ.к. Алматы, Қазақстан.

E-mail: ai.shormanova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-2517-3725>

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ т.ғ.к., қауымдастырылған профессор. Алматы, Қазақстан.

E-mail: agulzhazira@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3774-341X>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚУ-АҒARTУ САЛАСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСЫРЫЛУЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІ РЕСМИ БАСЫЛЫМДАРДА: САҚТАЛУ ФОРМАЛАРЫ МЕН ОБЪЕКТИВТІЛІГІ (XIX ғ. 2-ші жартысы).

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген ресми басылымдардағы, оның ішінде «Дала уалаятының газеті» мен «Түркістан уалаятының газеті» беттерінде жарық көрген материалдарды негізге ала отырып, қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту саласының ұйымдастырылуы мәселелері деректанулық тұрғыдан қарастырылады. Аталған ресми басылымдар беттерінде сол тұстағы қазақ балаларының білім алуы, оларды оқыту мәселесіне қатысты материалдар топтасырылған. Мектеп үйлерінің ашылуы мен ондағы білім беру ісінің барысы мен материалдық базасы, оқытуды ұйымдастырудағы ерекшеліктер беріледі. Десек те, аталған кезеңде патшалық үкіметтің отарлау саясатының басым болуы, соған орай рухани тұрғыдан отарлаудың басты мүмкіндігі оқу-ағарту арқылы жүргізілгендіктен, мәселені қарастыруда басылым беттеріндегі материалдарды деректанулық тұрғыдан негіздеу қажет. Ресми басылымдардағы Қазақстанның оқу-ағарту саласына қатысты деректер ірі ауқымды статистикалық және құрылымдық ақпаратты алу үшін өте құнды әрі таптырмас қайнар көз. Алайда, олардың объективтілігін қамтамасыз ету